Turinys

Kaip dirbti su vadovėliu 4

1 Lietuvos valstybė 7

1.1 Lietuvos teritorija ir gyventojai praeityje 8
Žvilgsnis iš arčiau. Įžymiausi Lietuvos geografai ir keliautojai 12
1.2 Geografinė padėtis 14
1.3 Teritorija ir sienos 17
Žvilgsnis iš arčiau. Lietuvos teritorijos kaita 21
1.4 Valstybės valdymas 22
Skyriaus santrauka 25
Žinau, moku, galiu 26

2 Geologija ir paviršius 27

2.1 Geologinė praeitis 28
Žvilgsnis iš arčiau. Lietuvos geologijos muziejus 31
2.2 Apledėjimai Lietuvoje 32
2.3 Ledynai – Lietuvos paviršiaus skulptoriai 34
Žvilgsnis iš arčiau. Ledyno kūriniai 38
2.4 Dabarties geologiniai procesai 39
Žvilgsnis iš arčiau. Gyvenimas smengančios žemės krašte 42
2.5 Žemės gelmių turtai 43
Skyriaus santrauka 47
Žinau, moku, galiu 48

3 Orai ir klimatas 49

3.1 Permainingų orų kraštas 50
Žvilgsnis iš arčiau. Katastrofiški atmosferos reiškiniai Lietuvoje 52
3.2 Kas lemia mūsų šalies klimatą? 54
3.3 Klimato skirtumai Lietuvos teritorijoje 56
Žvilgsnis iš arčiau. Mikroklimato reiškiniai 59
Žvilgsnis iš arčiau. Klimato pokyčiai 60
3.4 Ciklonai ir anticiklonai 61
Skyriaus santrauka 65
Žinau, moku, galiu 66

4 Vandenys 67

4.1 Baltijos jūros ypatumai 68
Žvilgsnis iš arčiau. Baltijos jūros raida 71
4.2 Baltijos jūros krantai 72
Žvilgsnis iš arčiau. Baltijos krantai 75
Žvilgsnis iš arčiau. Kuršių nerija – bangų ir vėjo kūrinys 76
4.3 Gamtos ištekliai Baltijos jūroje 78
4.4 Didžiausia Baltijos jūros lagūna 82
Žvilgsnis iš arčiau. Klaipėdos kanalas 85
4.5 Požeminis vanduo 86
4.6 Upės – šalies mėlynosios arterijos 89
Žvilgsnis iš arčiau. Nemuno delta 92
4.7 Ežerų kraštas 95
4.8 Pelkių įvairovė ir reikšmė 99
4.9 Vandens naudojimas ir tarša 102
Skyriaus santrauka 105
Žinau, moku, galiu 106

5 Dirvožemiai ir organinis pasaulis 107

5.1 Dirvožemis ir jo savybės 108
5.2 Dirvožemio erozija ir gerinimas 111
Žvilgsnis iš arčiau. Melioracija 113
5.3 Lietuvos augalija anksčiau ir dabar 114
5.4 Miškai – žaliasis šalies rūbas 117
Žvilgsnis iš arčiau. Pagrindiniai medynai 120
5.5 Lietuvos gyvūnija anksčiau ir dabar 121
5.6 Kraštovaizdžiai 124
5.7 Saugomos teritorijos ir gamtos paminklai 127
Žvilgsnis iš arčiau. Aukštaitijos nacionalinis parkas 130
Skyriaus santrauka 132
Žinau, moku, galiu 133

Sąvokų ir asmenvardžių rodyklė 134

6 Politinė geografija 140

6.1 Pasaulio politinis žemėlapis 142
6.2 Valstybės ir jų ypatumai 145
Žvilgsnis iš arčiau. Tibetas 147
6.3 Valstybių ekonominė galia 148
6.4 Karų ir konfliktų geografija 152
Žvilgsnis iš arčiau. Artimieji Rytai 156
Skyriaus santrauka 157
Žinau, moku, galiu 158

7 Pasaulio ir Lietuvos gyventojai 159

7.1 Kaip pasiskirstę pasaulio gyventojai 160
Žvilgsnis iš arčiau. Brazilijos gyventojų tankumas 163
7.2 Pasaulio gyventojų skaičiaus kaita 164
7.3 Lietuvos gyventojų kaita 166
7.4 Demografinė raida 168
7.5 Demografinė sudėtis 170
Žvilgsnis iš arčiau. AIDS – pasaulinė problema 173
7.6 Gyventojų skaičiaus kaita ateityje 174
Žvilgsnis iš arčiau. Demografinė politika 177
7.7 Gyventojų migracija 178
Žvilgsnis iš arčiau. Turkijos imigrantai Vokietijoje 180
7.8 Lietuvos gyventojų migracija 181
7.9 Pabėgėliai – pasaulio problema 184
Žvilgsnis iš arčiau. Pabėgėliai Lietuvoje 186
Skyriaus santrauka 187
Žinau, moku, galiu 188

8 Gyvenvietės 189

8.1 Gyvenviečių kilmė ir įvairovė 190
8.2 Gyvenviečių tipai 192
8.3 Kaimo gyvenvietės 196
8.4 Urbanizacijos samprata 198
8.5 Urbanizacija pasaulyje 200
Žvilgsnis iš arčiau. Vilniaus ir Kauno dvimiestis 203
8.6 Urbanizacija Lietuvoje 204
8.7 Miesto funkcinės zonos 206
Žvilgsnis iš arčiau. Šnipiškių mikrorajonas 208
8.8 Pasaulio miestų įvairovė 209
Žvilgsnis iš arčiau. Skurdžių kvartalai 212
Skyriaus santrauka 213
Žinau, moku, galiu 214

9 Kultūrų ir religijų geografija 215

9.1 Religijų geografija 216
9.2 Kalbų geografija 220
9.3 Kultūrų geografija 222
9.4 Gyvensenos skirtumai pasaulyje 226
9.5 Tautybių ir religijų įvairovė Lietuvoje 229
Žvilgsnis iš arčiau. Karaimai Lietuvoje 231
Skyriaus santrauka 232
Žinau, moku, galiu 233

Valstybių statistikos duomenys 234
Sąvokų rodyklė 238

1 Lietuvos valstybė

Šiame skyriuje sužinosi:

- Pagrindines Lietuvos vardo kilmės teorijas.
- Kaip mūsų kraštą žemėlapiuose vaizdavo viduramžių kartografai?
- Kuo ypatinga mūsų valstybės geopolitinė padėtis?
- Kuriai laiko juostai priklauso Lietuva?
- Kas yra išskirtinė ekonominė zona?
- Kaip nustatoma ir kontroliuojama valstybės siena?
- Kas yra valstybės nepriklausomybė?
- Kokia demokratinės valstybės valdymo sistema?
- Į kokius administracinius vienetus skirstoma Lietuvos teritorija?

Lietuva brangi

Graži tu, mano brangi tėvyne,
Šalis, kur miega kapuos didvyriai:
Graži tu savo dangaus mėlyne!
Brangi: tiek vargo, kančių prityrei.

Kaip puikūs slėniai sraunios Dubysos,
Miškais lyg rūta kalnai žaliuoja;
O po tuos kalnus sesutės visos
Graudžiai malonias dainas ringuoja.

Ten susimąstęs tamsus Nevėžis
Kaip juosta juosia žaliąsias pievas;
Banguoja, vagą giliai išrėžęs;
Jo gilią mintį težino Dievas.

Maironis

Kraštas, kurį iš savo protėvių paveldėjom, yra mūsų. Vadinam jį Lietuva ir norim, kad šis žodis iš pasaulio kalbos, iš jo žemėlapių neišnyktų. Rašom ir tariam jį kartu su kitais ne mažiau vertais, garbingais tautų ir valstybių vardais, norim, kad ir su pagarba mus ištartų.

Justinas Marcinkevičius

Ne toje jūroje Vytautas žirgą plukdė! Mūsų kelias veda į Vakarus, į vandenis. Įsikabinkime į savąją jūrą, nes tik per ją Lietuva išplauks į civilizacijos vieškelį... Ne kojoms mirkyti Dievas mums jūrą davė, o ja plaukioti savais laivais.

Kazys Pakštas

...Lietuva maža. Prie tos sąvokos esame taip pripratę, kad kitaip pasakyti beveik nesugebame. O juk galime teigti ir priešingai, bet kalbėti beveik apie tą patį. Būtent! Lietuva tokia nemaža, kad gaublio paviršiuje jos plotas ne plokščias, o išsigaubęs. Jis išsigaubęs taip nemažai, jog „žvelgiančiajam“ nuo rytinių pakraščių Ignalinos rajone jūra būtų užstota. Kai čia esančiajam saulė už akiračio nusileidžia, tai nuo pajūrio kopų žvelgiančiam ji dar matoma aukštai. Iki ji „palytės“ jūros paviršių, turės praeiti ... dar keliolika minučių.

Česlovas Kudaba

Kuršių nerija tokia įstabi, kad ją būtina pamatyti kaip Ispaniją ir Italiją, kitaip siela ilgėsis praradus tokį nuostabų vaizdą.

Vilhelmas Humboltas

Žemės viršūnėje gegužės 10-ąją euforijos nebuvo. Per daug jėgų iščiulpė tas be galo alinantis darbas... Užtai neprastai gražiai atrodė Lietuvos vėliava beveik juodame dangaus fone aukščiau debesų jūros, aukščiau Everesto!

Tolesnius kopimus po Everesto įprasmino mintis apie aukščiausiai plazdėjusią trispalvę: „O jeigu ją užneštum ir į visų žemynų aukščiausių kalnų viršūnes? Ar tai nebūtų gražiausias mūsų vėliavos pagerbimas, kartu ir Lietuvos vardo pagarsinimas pasaulyje?“

Vladas Vitkauskas

Vienas iš suverenios valstybės bruožų yra teritorija. Linija, ribojanti valstybės teritoriją, vadinama valstybės siena. Sausumoje ji ženklinama pasienio stulpais.

Lietuvos vardas galėjo kilti iš nedidelio dabar Líetava vadinamo upelio Jonavos rajone.

NATO narėmis tapusių Lietuvos, Latvijos ir Estijos oro erdvę kontroliuoja alianso kariniai lėktuvai. Jų bazė yra Zóknių oro uostas netoli Šiaulių.

3.2 Kas lemia mūsų šalies klimatą?

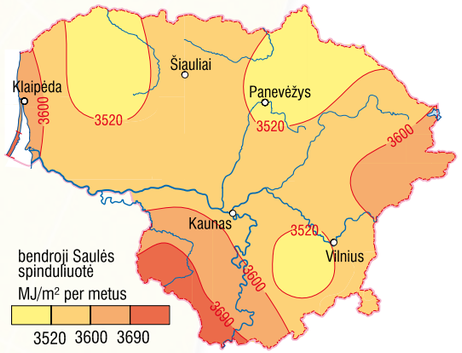

1 *Saulės spinduliuotės pasiskirstymas Lietuvos teritorijoje.*

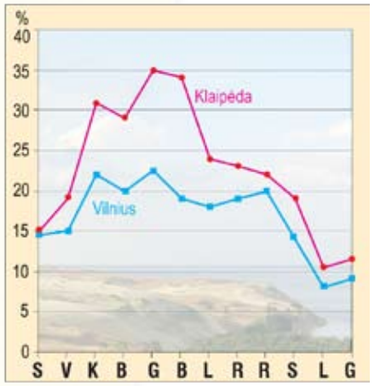

2 *Giedras dangus Klaipėdoje ir Vilniuje.*

Orai labai nepastovūs, tačiau, ilgai juos stebint, galima įžvelgti dėsningumų. Vidutiniai daugiamėčiai, tam tikrai vietovei būdingi orų dėsningumai vadinami **klìmatu**.

Lietuvos klimatą lemia daugelis veiksnių, tačiau svarbiausi yra nuo geografinės platumos priklausanti **Saulės spinduliuõtė** ir vyraujanti **vakarų oro masių pérnaša**.

Geografinė platuma ir Saulės energija

Žemės paviršių pasiekiantis spindulinės energijos srautas vadinamas **bendrája Saulės spinduliuotė**. Jis turi lemiamą įtaką temperatūros pasiskirstymui mūsų planetoje.

Lietuva yra šiaurinėje vidutinių platumų dalyje. Dėl tokios geografinės padėties ji gauna maždaug dvigubai mažesnį Saulės spinduliuotės kiekį negu ties pusiauju. Tad vidutinė metų oro temperatūra šalyje yra žemesnė nei atogrąžose, tačiau gerokai aukštesnė nei ašigalių srityse.

Lietuva mažai ištęsta platuminė kryptimi ir Saulės spinduliuotės prietaka visoje teritorijoje palyginti vienoda (1 pav.). Pietinėje dalyje Saulės spinduliai krinta stačiau, todėl paviršius gauna kiek daugiau energijos. Truputį daugiau Saulės spinduliuotės ir pajūryje, nes čia daugiau saulėtų dienų (2 pav.).

Vidutinėse platumose Saulės aukštis virš horizonto ir dienos ilgumas vasarą ir žiemą gana ženkliai skiriasi. Todėl energijos prietaka Lietuvoje skirtingais metų laikais nevienoda. Daugiausia Saulės spinduliuotės žemės paviršius gauna vasarą – apie 50% metų kiekio. Žiemą sumažėja Saulės spindulių kritimo kampas, sutrumpėja šviesusis paros metas, daug apsiniaukusių dienų, todėl paviršių pasiekia gerokai mažiau energijos – tik apie 5%.

Dalis Saulės spinduliuotės sunaudojama vandeniui garinti. Lietuvoje vidutiniškai iškrinta apie 670 mm, o išgaruoja – 450 mm kritulių. Taigi jų iškrinta daugiau negu gali išgaruoti. Vandens perteklius kaupiasi ežeruose, pelkėse, požemyje, nuteka upėmis.

3 *Lietuvos klimatą formuojančių oro masių savybės.*

	Oro masė	Iš kur atslenka	Savybės, orai	Dažnis per metus
1.	Arktinė jūrinė	Iš Arkties vandenyno	Šalta. Žiemą atneša smarkių šalčių, sniego. Pavasarį ir rudenį lemia šalnas.	13%
2.	Arktinė žemyninė	Iš šiaurės rytų Europos	Sausa ir šalta. Atneša labai smarkių šalčių. Šalies teritoriją dažniausiai pasiekia žiemą.	5%
3.	Vidutinių platumų jūrinė	Iš šiaurės rytų Atlanto	Žiemą palyginti šilta ir drėgna. Lemia apsiniaukusius orus, sukelia atlydžių, atneša lietaus ir šlapdribos. Vasarą drėgna, tačiau palyginti vėsi. Atneša daug lietaus, neretai sukelia audrų.	42%
4.	Vidutinių platumų žemyninė	Iš rytų Europos ir vakarų Azijos	Sausa. Žiemą atneša saulėtų orų ir šalčių, vasarą – karštų, saulėtų orų be kritulių.	38%
5.	Atogrąžų jūrinė	Iš vidurio Atlanto, Vidužemio jūros	Šilta ir drėgna. Žiemą sukelia staigių atšilimų.	0,5%
6.	Atogrąžų žemyninė	Iš šiaurės Afrikos, pietvakarių Azijos	Karšta ir sausa. Vasarą atneša smarkių karščių, rudenį – saulėtų, malonių ir šiltų orų („bobų vasara“).	1,5%

Oro masių įtaka klimatui

Oro temperatūra tam tikroje vietoje priklauso ne tik nuo Saulės spinduliuotės, bet ir nuo oro masių cirkuliacijos. Jos juda ir perneša šiltesnį arba šaltesnį orą, kartu – ir drėgmę.

Vidutinėse platumose oro masės daugiausia pernešamos iš vakarų į rytus, todėl Lietuvos klimatą smarkiai veikia Atlanto vandenynas. Šiltoji Šiaurės Atlanto srovė iš atogrąžų platumų atplukdo daug šilto vandens, tad šiaurės rytų Atlante anomaliaĩ šilta. Čia formuojasi palyginti šiltos ir drėgnos jūrinės oro masės, kurios juda į rytus. Dėl šios priežasties vakarų ir vidurio Europoje, taigi ir Lietuvoje, klimatas palyginti švelnus: vasaros vėsios, žiemos nešaltos, visus metus iškrinta nemažai kritulių. Gana dažnai į mūsų šalies teritoriją įsiveržia ir žemyninių vidutinių platumų oro masių iš rytų Europos (4 pav.). Taigi Lietuvos klimatą veikia jūrinės ir žemyninės oro masės, tad jis įvardijamas kaip vidutinių platumų **pereinamojo iš jūrinio į žemyninį tipo klimatas**.

Kadangi į šiaurę nuo Lietuvos nėra aukštų kalnų, į mūsų šalį dažnokai įsiveržia šaltų arktinių oro masių. Daug rečiau užklysta šiltų atogrąžų oro masių. Joms kelią užstoja Alpių ir Karpatų kalnai. Atslinkusios oro masės lemia skirtingus orus (3 pav.).

4 *Į Lietuvą atslenkančios oro masės.*

5 Šiltosios srovės įtaka klimatui

Jei nebūtų Šiaurės Atlanto srovės arba vyrautų rytų vėjai, vidutinė Lietuvos metų oro temperatūra būtų maždaug 5 °C žemesnė nei dabar, žiemos dar šaltesnės. Vidutinė žiemos mėnesių temperatūra nukristų 10–15 °C. Vadinasi, Lietuvoje būtų gerokai ilgesnės ir šaltesnės žiemos, iškristų mažiau kritulių, neaugtų kai kurios žemės ūkio kultūros.

Lietuvos orų rekordai

Aukščiausia oro temperatūra – +37,5 °C (1994 07 30 Zarasai)

Žemiausia oro temperatūra – –42,9 °C (1956 01 01 Utena)

Stipriausia liūtis – 250 mm kritulių per 9 h (1981 07 01 Sartai)

Storiausia sniego danga – 94 cm (1931 03 Laukuva)

Stambiausias per krušą iškritęs ledėkas – 300 g (1964 06 20 Alytus)

Smarkiausia lijundra – 123 mm skersmens apšalas ant laidų (1974 04 13 Panevėžys)

Užduotys:

1. Kurioje klimato juostoje yra Lietuva? Paaiškink, kokią įtaką geografinė platuma turi mūsų šalies klimatui.
2. Kur Lietuvoje Saulės spinduliuotė didžiausia, o kur mažiausia 1? Paaiškink kodėl.
3. Pagal 1 nustatyk bendrąją Saulės spinduliuotę per metus savo gyvenamojoje vietoje.
4. Kodėl Atlanto vandenynas kartais vadinamas Lietuvos „klimato virtuve“?
5. Susiskirstykite į grupes, pasirinkite skirtingas oro mases. Nurodykite, iš kur atslenka, apibūdinkite jų poveikį 3.
6. Paaiškink, kodėl Lietuvos klimatas yra pereinamojo tipo.
7. Pasvarstykite, kurie meteorologiniai rodikliai rodo, kad Lietuvos klimatas šiltėja (60 p.).
8. Paklausinėkite vyresnius artimuosius, kokių klimato pokyčių jie yra pastebėję.

9.2 Kalbų geografija

IDE	Gyventojų, šnekančių tos šakos kalbomis, skaičius, mln.
Indų	880
Romanų	625
Germanų	500
Slavų	300
Iranėnų	100
Graikų	11
Albanų	5,5
Baltų	5,5
Armėnų	5
Keltų	1

1 *Indoeuropiečių kalbų (IDE) šeimos šakos XX a. pabaigoje.*

Pasaulio kalbų gausa

Ilgai manyta, kad pasaulyje yra maždaug 3000 kalbų. XX a. antrojoje pusėje atlikti išsamesni tyrimai patikslino šį skaičių. Mūsų dienų kalbininkai beveik įsitikinę, jog pasaulyje yra apie 6000 kalbų. Kadangi dar daug jų gerai neištirtos, dažnai būna labai sudėtinga tiksliai nurodyti savarankiškos kalbos ir jos tarmių skirtumus.

Pasaulyje nėra šalies, kurioje žmonės kalbėtų viena kalba. Kai kurioms didelėms šalims (Indijai, Rusijai) itin būdinga kalbų įvairovė, nors daugumoje šalių tik viena ar dvi kalbos turi oficialiõs **valstybinės kalbos** statusą. Daugiausia valstybinių kalbų – net 16 – yra Indijoje, Šveicarijoje – keturios: vokiečių, prancūzų, italų ir retoromãnų.

Daugiausia žmonių pasaulyje šneka kinų (mandarìnų) kalba. Labai plačiai vartojamos kolonijiniais laikais paplitusios ispanų, anglų ir kitos kalbos (4 pav.). Nors ir nepatenka į pasaulio kalbų dešimtuką, tarp ypač paplitusių kalbų yra daugiau europiečių kalbų: prancūzų, italų, lenkų, rumunų. Jomis šneka dešimtys milijonų žmonių ne tik savo šalių teritorijose, bet ir svetur. Štai prancūzų kalba oficialiõs kalbõs statusą turi net 29 valstybėse: buvusiose kolonijose Afrikoje, taip pat Belgijoje, Kanadoje, Šveicarijoje. Ispanų oficiali valstybinė kalba yra 20 valstybių Lotynų Amerikoje.

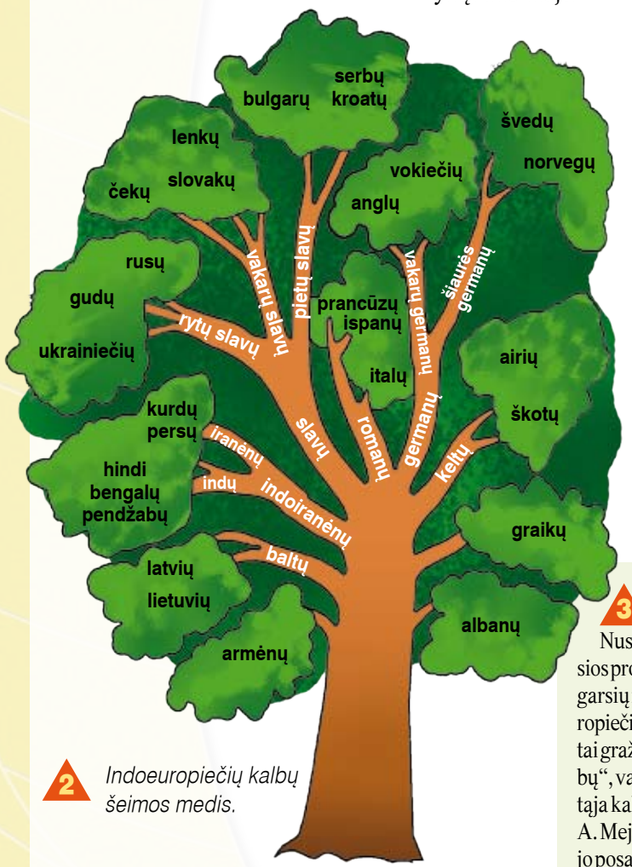

2 *Indoeuropiečių kalbų šeimos medis.*

Indoeuropiečių kalbų šeima

Žmonių šnėkamosios kalbos skirstomos į **kalbų šeimàs**, šios – į kalbų šakas ar atskiras kalbas. Į šeimas skirstoma pagal giminiškumą, t. y. į vieną šeimą patenka iš vienos prokalbės išsirutuliojusios kalbos. Paprastai jos turi daug panašių žodžių.

Indoeuropiečių kalbų šeima, kuriai priklauso ir lietuvių, yra geriausiai ištirta ir gausiausia pasaulyje. Manoma, kad indoeuropiečių prokalbė susiformavo maždaug prieš 8 tūkst. metų, o prieš 4–5 tūkst. metų ji skilo į tarmės, kurių pagrindu pamažu išsirutuliojo visos šiandieninės indoeuropiečių kalbos. Dabar jos paplitusios visuose žemynuose. Pasaulyje jomis šneka apie 2 mlrd. žmonių!

3 **Lietuvių kalba – praeities lobynas**

Nustatyta, kad iš visų gyvųjų indoeuropiečių kalbų daugiausia senosios prokalbės ypatybių išlaikiusi lietuvių kalba. XIX a. ja domėjosi daug garsių mokslininkų, mūsų kalba gretinta su pačiais seniausiais indoeuropiečių rašytiniais paminklais. Lietuvių kalbai kalbininkai suteikė savitai gražų titulą – „archajiškiausioji iš gyvųjų indoeuropiečių šeimos kalbų“, vadino ją savotišku muziejumi po atviru dangumi. Ypač mūsų gimtąja kalba ir jos archajiškumu žavėjosi įžymusis prancūzų kalbiniñkas A. Mejẽ. Visą pasaulį kitados apskriejo ir dabar aktualumo nepraradęs jo posakis: „Tas, kuris nori žinoti, kaip kalbėjo mūsų proseneliai, turi atvažiuoti pasiklausyti, kaip kalba lietuvis valstietis“.

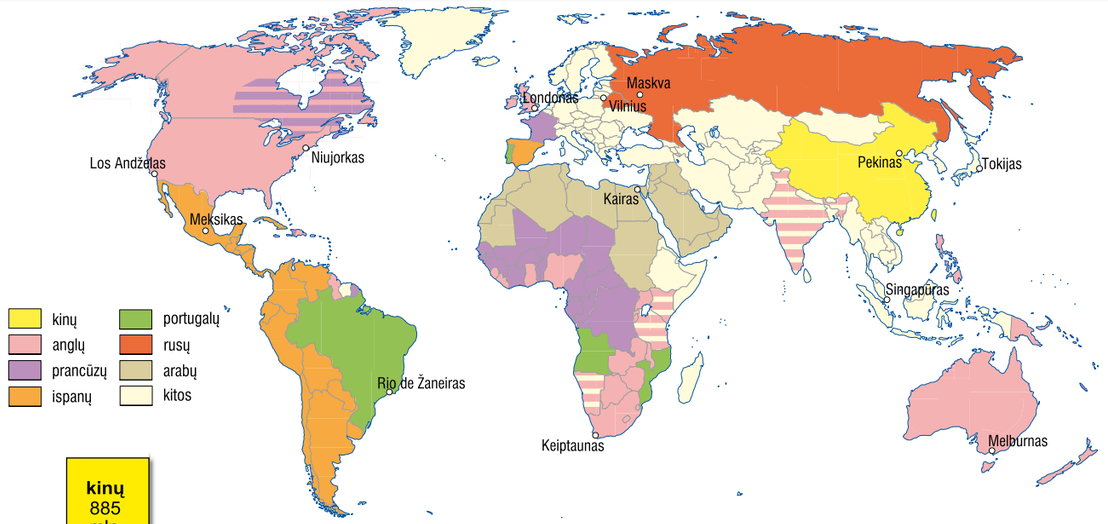

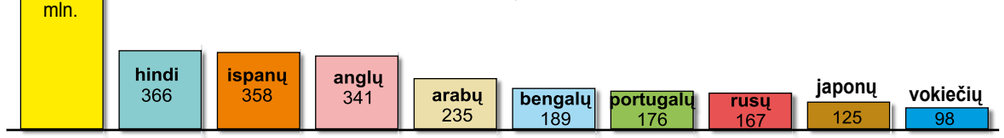

4 *Labiausiai paplitusios pasaulio kalbos 2002 m.*

Kalbų nykimas – žmonijos problema

Prognozuojama, kad dėl sparčiai plintančios anglų kalbos bei visuotinio jos mokymosi po 20–30 metų gali išnykti didesnė dalis (~60%) pasaulio kalbų! Tokia grėsmė dabar kilusi 4 tūkst. kalbų. Daugiausia jų nyksta Okeãnijoje ir Afrikoje. Net Europoje miršta apie 50 kalbų.

Kalbos nyksta greičiau nei retos gyvūnų ar augalų rūšys. Nustatyta: kad kalba normaliai vystytųsi, ja turi šnekėti mažiausiai milijonas žmonių. Tokių kalbų pasaulyje yra 250. Apie 90% pasaulio kalbų vartoja mažiau kaip 100 tūkst. žmonių. Net 46 kalbomis šneka tik po kelis žmones. Mirus jiems, miršta ir jų gimtoji kalba.

Per visą žmonijos istoriją jau mirė per 9 tūkst. kalbų. Išnyko net kai kurios didžiųjų imperijų kalbos (sanskrìto, vėdų, asìrų, senovės persų, lotynų). Daugelis tapo kolonizacijos aukomis. Jungtinėse Valstijose prieš anglų ir ispanų kalbų ekspansiją iš kelių šimtų atsilaikė tik 150 indėnų kalbų. Beveik visos jos laikomos nykstančiomis. Didelis pavojus gresia daugeliui Rusijos kalbų.

Kalbų atkūrimas – žmonijos rūpestis

Kai kurias kalbas pavyksta atkurti: pavyzdžiui, japonai atgaivino áinų kalbą, Kòrnvale (Anglijoje) atkurta kòrnų kalba. Ryškiausias atgaivintos mirusios kalbos pavyzdys – hebrãjų kalba, kurią dabar vartoja 5 mln. žmonių.

Mėginama kurti ir dirbtinės kalbas, kuriomis galėtų šnekėti visi žmonės. Dirbtìnę kalbą kūrė išmin̄čius Platònas, fizikas Izaõkas Niùtonas. Būta daugiau nei 2 tūkst. pasaulinės kalbos kūrimo projektų. Kiek labiau pasaulyje paplito dirbtìnė **esperánto kalba**. Ją 1887 m. sukūrė Varšuvos daktaras Liùdvikas Lãzaris Zãmenhofas. Kurti šią kalbą jis baigė gyvendamas Lietuvoje, Veisiejuosė. Taigi galime didžiuotis, kad esperanto kalba sukurta Lietuvoje. Dabar ją moka apie 20 mln. žmonių.

Užduotys:

1. Mėgink apytiksliai suskaičiuoti, kiek yra šalių, kuriose paplitusios indoeuropiečių šeimos kalbos **4**.
2. Išvardyk kalbas, kurios sudaro šias indoeuropiečių kalbų šeimos šakas: baltų, slavų, germanų ir romanų **2**.
3. Pasidomėk, kurios indoeuropiečių šeimos kalbos yra mirusios. Prie kurių šakų jos priklausė?
4. Kurios indoeuropiečių šeimos kalbos plačiausiai vartojamos pasaulyje ir kuriose šalyse **4**?
5. Nurodyk, kurios kalbos labiausiai paplitusios Afrikoje ir Azijoje **4**.
6. Mėgink internete rasti įvairių pasaulio kalbų rašto pavyzdžių. Parenk jų pristatymą.
7. Pasitarkite, ar apskritai įmanoma, ir pasiūlykite būdų, kaip galima būtų sustabdyti spartų kai kurių kalbų nykimą.

Kuršių nerija – bangų ir vėjo kūrinys

Kuršių nerijos susidarymas

Prieš 10 000 metų

Nemuno žiotys buvo gerokai toliau į vakarus nei dabar. Upė skrodė plačią deltinę žemumą, kurioje tyvuliavo ežerai, kyšojo neaukšti moreniniai kalvagūbriai.

Prieš 5500 metų

Litorinos jūra apsėmė deltinę žemumą. Paviršiuje liko kyšoti kalvagūbrių viršūnės. Sparčiai augantis smėlio ragas per tūkstantį metų pasiekė tą vietą, kur dabar Nidà. Toliau į šiaurę driekėsi smėlinių salų virtinė.

Prieš 2000 metų

Nerija susiformavo galutinai, susidarė Klaipėdos sąsiauris. Iki XIII a. ties Šárkuva dar buvo protaka, pro kurią į Kuršių marias įplaukdavo vikingai.

Nerijos kopos

Jūros bangoms suplovus smėlio juostą, vėjai ėmė nešti smėlį į rytus ir supustė į kopas. Šios augo, jungėsi ir sudarė ištisą parabolinių kopų virtinę. Kai kur kopagūbryje vėjas išpustė slėnius. Per juos nešamos smiltys marių pusėje suformavo ragus. Metras po metro kopos slinko į marių pusę platindamos neriją. Vakarinė pusiasalio kranto linija taip pat pamažu traukėsi į rytus, todėl dabartinė nerija yra 1–2 km arčiau žemyno nei pirminiai jos krantai. Ilgainiui keliaujančios („gyvosios“) kopos apaugo žole, medžiais ir nustojo judėti, tapo „negyvosios“. Jei augalija kur sunyko davo, pavyzdžiui, dėl gaisro, vėjas vėl imdavo pustyti smėlį. Ilgainiui žolės ir medžiai ataugdavo ir sustabdydavo šį procesą.

Tokia gamtos harmonija truko iki XVI a., kai nerijoje imta kirsti mišką. Jos žaliasis apklotas itin nukentėjo per Septynerių metų karą (1756–1763). Į neriją įžengusi rusų armija išgulde beveik visą mišką. Medieną plukdė į Klaipėdą ir Liepoją, kur iš jos statė karinius laivus. Medžiams ataugti buvo sunku, nes gyvulių kaimenės trypė jautrią paviršiaus dangą, naikino smėlynų žoles. Prasidėjo pustymas. Smėlis susitelkė į naujas 40–60 m aukščio kopas, kurios 4–20 metrų per metus greičiu ėmė slinkti į rytus viską laidodamos savo kelyje.

Užpustytos gyvenvietės

Artėjant kopai, Karváičių gyventojai visą dešimtmetį atkasinėjo savo namus. Smėlis užpustė kapines, vėliau pasiglemžė bažnyčią, mokyklą. Didžiulis skardis grėsmingai augo virš gyvenvietės ir 1797 m. ją užgriuvo. Karváičių gyventojai turėjo išsikelti į Juodkrantę.

Bėgdami nuo smėlio stichijos, Nãglių gyventojai per 150 metų net tris kartus kėlėsi į kitą vietą. Kai 1854 m. šią gyvenvietę smėlis vėl palaidojo, vieni žvejai apsigyveno Purvỹnėje prie Nidos, kiti įkūrė Préilos ir Pérvalkos gyvenvietes. Ten, kur anksčiau buvo Nagliai, dabar yra kauburėtosios kopos. Slenkančių kopų aukomis tapo ir Nida, Smiltỹnė, Šárkuva, Pìlkopa bei kitos nerijos gyvenvietės.

Smėlio užnešta Naglių gyvenvietės troba.

Eilėraštyje „Nuskendęs kaimas“ (1795 m.) Karváičių tragediją apdainavo čia gimęs Liudvikas Rėza.

„Keleri metai pirm to čia sodai žydėjo,
Gryčiose dori kaimiečiai ramiai sau gyveno,
Kaime, kurs nuo miško, lyg jūros kranto, sau tęsės.
O ką dabar matai? Vien tyrą tyrlaukio smėlį...“

Kauburėtosios kopos.

Kalninėmis pušimis apsodinta kopa.

„Gyvosios“ kopos.

Nerijos apželdinimas

XIX a. pradžioje suprasta, kad vienintelis būdas sulaikyti keliaujantį smėlį – apželdinti kopas. Iš pradžių tokie mėginimai buvo nesėkmingi: smėlis vis užpustydavo sodinukus. Dėl to imtas formuoti apsauginis kopagūbris.

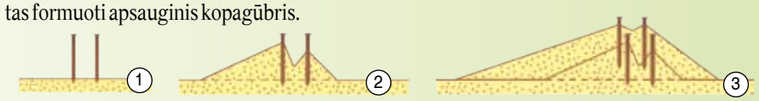

1. 50–60 m atstumu nuo kranto į smėlį sukalama dviejų eilių kuolų užtvara.

2–3. Smėliui palaidojus užtvarą, kalama nauja.

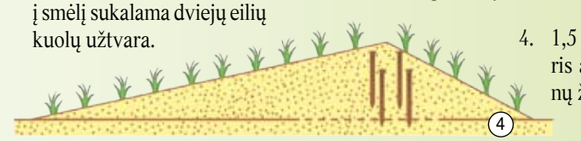

4. 1,5 m pasiekęs kopagūbris apželdinamas smėlynų žolėmis.

5. Žolės ir įrengtos užtvaros sulaiko vėjo pustomą smėlį, kopagūbris didėja.

Apsauginio kopagūbrio formavimas.

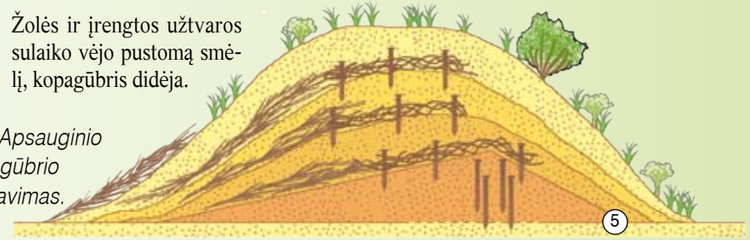

Suformuotas apsauginis kopagūbris sulaikė pakrantės smėlį ir užstojo vėją, todėl pradėta želdinti palvę ir kupstynę. Iš karto apsodinti didįjį kopagūbrį buvo neįmanoma, nes reikėjo sutvirtinti judrų smėlynų paviršių. Todėl buvo kalami kuolai ir pinama šimtai kvadratinių užtvarų. Sutvirtintas smėlio paviršius nurimdavo. Tada kasė duobes ir pylė į jas molio ar marių dumblo ir sodino žolių. Po kelerių metų susidarydavo šiek tiek dirvožemio ir buvo galima sodinti smėlynuose augančių krūmų ir medžių. Geriausia tam tiko iš Švedijos kilusi kalninė pušis.

Šiandien beveik visa Kuršių nerija apželdinta. Į pietus nuo Nidos dar liko 9 km ilgio „gyvųjų“ kopų ruožas. Tačiau jų jau nepasiekia smėlis iš jūros, todėl per paskutinius 30 metų kopos pažemėjo net 15 m.

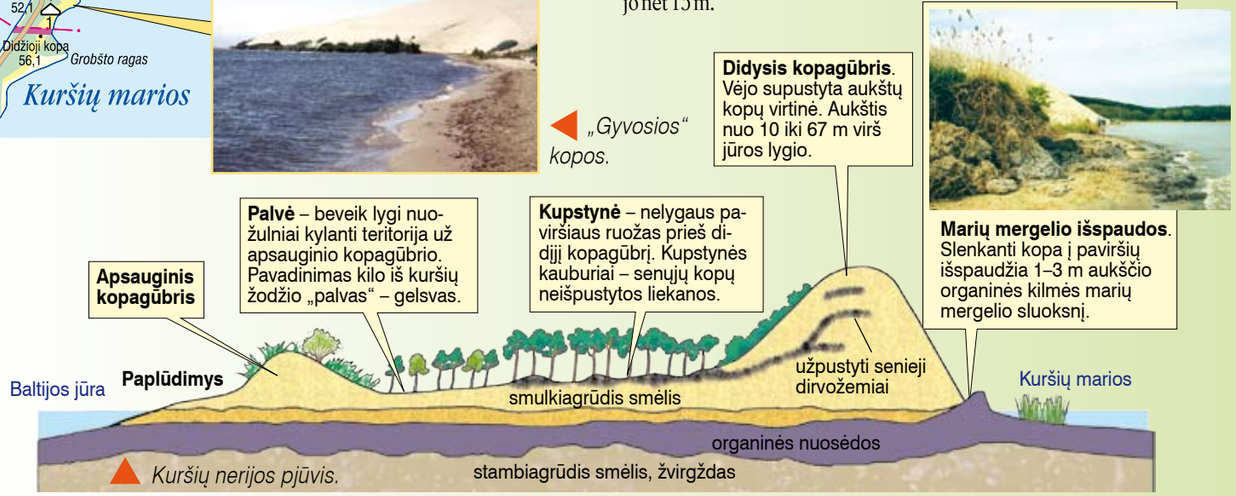

Kuršių nerijos pjūvis.

Skyriaus santrauka

9.1 Religijų geografija

- Svarbiausias ir vienijantis krikščionybės, islamo bei judaizmo bruožas – monoteizmas, t. y. vieno dievo garbinimas.
- Labiausiai paplitusios pasaulinės religijos yra krikščionybė, islamas ir budizmas.
- Krikščionybę sudaro trys pagrindinės kryptys: katalikybė, protestantizmas ir stačiatikybė. Pasaulyje katalikų daugiausia – apie 17% visų gyventojų. Katalikų bažnyčiai vadovauja popiežius. Krikščionių šventykla yra bažnyčia.
- Islamo religijos išpažinėjai vadinami musulmonais. Islamiškų šalių daugiausia pietvakarių Azijoje ir Šiaurės Afrikoje. Islamo lopšys – Meka ir Medina (Saùdo Arabijoje). Iš čia VII a. pradžioje Dievo pranašu vadinamas Mahometas pradėjo skleisti naują tikėjimą. Musulmonų maldos namai yra mečetė.
- Budizmas labiausiai paplitęs Azijoje. Daugiausia jo išpažinėjų yra Kinijoje, Japonijoje, pietryčių Azijos šalyse. Šios religijos tėvynė yra Indija, o jos pradininkas – Sidarta Gautama (pavadintas Budos garbės vardu). Budizmą išpažįstančiose šalyse šventyklos vadinamos įvairiai: pagoda, stūpa.

9.2 Kalbų geografija

- Mūsų dienomis pasaulyje yra apie 6000 kalbų.
- Kai kuriose didelėse šalyse, kurioms būdinga kalbų įvairovė, viena ar dvi kalbos turi oficialios valstybinės kalbos statusą.
- Žmonių šnėkamosios kalbos skirstomos į kalbų šeimas, šios – į kalbų šakas ar atskiras kalbas. Lietuvių kalba priklauso prie indoeuropiečių kalbų šeimos.
- Kalbos sparčiai nyksta. Tik 250 pasaulio kalbų turi galimybę išlikti. Mėginama atkurti išnykusias kalbas. Pavyzdys yra atkurta hebrajų kalba.
- Kuriama ir dirbtinių kalbų. Kiek labiau pasaulyje paplito dirbtinė esperanto kalba. Ją, gyvendamas Lietuvoje, Veisiejuose, sukūrė Liudvikas Lazaris Zamenhofas.

9.3 Kultūrų geografija

- Kultūra – tai dvasinių ir materialinių vertybių visuma. Svarbiausios sferos yra religija, kalba, papročiai ir tradicijos, pasaulėžiūra, menas, tradicinis ūkininkavimo būdas ir technologijos, visuomenės institucijos.
- Panašios kultūros tautos, kurios gyvena greta, išpažįsta tą pačią religiją, kalba giminiškomis kalbomis ir verčiasi panašia ūkine veikla, sudaro didelius arealus – kultūros sritis.
- Pasaulyje skiriamos devynios kultūros sritys: Europos, Šiaurės Amerikos, Lotynų Amerikos, Islamo, Indijos, Rytų Azijos, Pietryčių Azijos, „Juodosios“ Afrikos, Australijos ir Ramiojo vandenyno.
- Įsibėgėjantis ekonominis susipynimas skatina kultūros globalizaciją.

9.4 Gyvensenos skirtumai pasaulyje

- Daugelyje senųjų musulmonų miestų yra dvi svarbiausios dalys: senamiestis (medina) ir turgus. Kiekviename senamiestyje – būtinai viena ar kelios mečetės.
- Mečetėje vykstančiose religinėse apeigose kartą per savaitę privalo dalyvauti kiekvienas musulmonas. Religinės apeigos didesniuose miestuose skatina trumpalaikę migraciją ir prekybą.
- Amerikietiškam gyvenimo stiliui būdinga vartotojiška kultūra, aukštas automobilizacijos lygis, didelis mobilumas.
- Skirtinga gyvenamoji aplinka Europos miestuose formuoja savitus miestiečių gyvensenos bruožus.

9.5 Tautybių ir religijų įvairovė Lietuvoje

- Aiškią gyventojų daugumą sudaro lietuviai – 83,5%, o lenkų bei rusų tautinės mažumos yra gausiausios.
- Tautinių mažumų įstatymas suteikia teisę kitataučiams Lietuvoje išlaikyti gimtąją kalbą bei leisti savo laikraščių, turėti kultūrinių organizacijų, išpažinti savo tikėjimą.
- Daugiau kaip 85% Lietuvos gyventojų sieja save su viena iš 30 skirtingų tikybų, nors įstatymo tradicinėmis pripažintos tik devynios.
- Gausiausia yra katalikų bendruomenė.
- Daugiau kaip 300 tūkst. Lietuvos gyventojų nepriskiria savęs nė prie vienos religinės bendruomenės, yra netikintys.

Žinau, moku, galiu

1 Apibūdink šias sąvokas.

chãdžas	gètas	kalbų šeimà	Korãnas	kultūros sritìs
mečètė	medinà	monoteìzmas	musulmõnas	pagodà
pasáulinė religìja	popkultūrà	protestantìzmas	séntikiai	stūpa

2 Atsakyk į klausimus.

1. Kuo pasaulinės religijos skiriasi nuo etninių?
2. Kuriose šalyse paplitęs protestantizmas?
3. Kodėl pasaulyje populiariėja budizmo religija?
4. Kokie yra esminiai bažnyčios, mečetės ir pagodos skiriamieji bruožai?
5. Ką skelbia penki svarbiausi islamo religijos reikalavimai – arkanai?
6. Kuriomis indoeuropiečių kalbomis šneka daugiausia žmonių?
7. Kur pasaulyje labiausiai paplitusi ispanų kalba?
8. Kodėl daugeliui pasaulio kalbų kyla pavojus išnykti?
9. Kokie yra esminiai Europos ir Šiaurės Amerikos kultūros sričių panašumai bei skirtumai?
10. Kodėl amerikiečių gyvensena dažnai kritikuojama?
11. Kaip Nepriklausomybės laikotarpiu pasikeitė žmonių gyvensena Lietuvoje?
12. Kuriose Lietuvos vietose susitelkusios didžiausios lenkų ir rusų tautinės mažumos?

3 Pasaulio religijos.

Kuriuose iš kartoschemoje pažymėtų pasaulio regionų (A–J) vyrauja:

- katalikybė?
- stačiatikybė?
- protestantizmas?
- islamas?
- budizmas?
- konfucianizmas?
- induizmas?

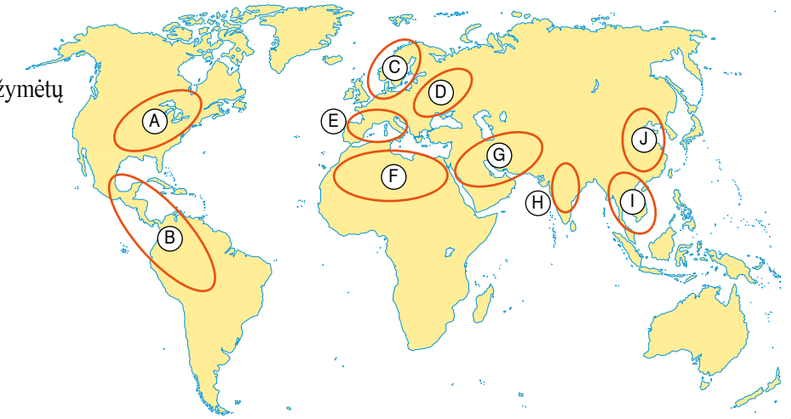

4 Kultūrų sritys.

Atrink po vieną kiekvienai kultūros sričiai nederantį teiginį.

Europos: tautų įvairovė / karštas klimatas / daug valstybių / turtinga visuomenė /

Šiaurės Amerikos: tautų įvairovė / daug valstybių / turtinga visuomenė / miestų kultūra /

„Juodosios“ Afrikos: daug valstybių / miestų kultūra / didelis skurdas / tautų įvairovė /

Islamo: religijų įvairovė / dykumos / daug valstybių / ekonomikos augimas /

Rytų Azijos: ekonomikos augimas / tautų įvairovė / didelis skurdas / daug valstybių /